

SYNOCHI

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ
«ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»

ΤΜΗΜΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

E-JOURNAL OF THE LAB “CHURCH AND CULTURE”

DEPARTMENT OF THEOLOGY

FACULTY OF THEOLOGY

NATIONAL AND KAPODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS

ΤΕΥΧΟΣ 1 ▪ VOLUME 1

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2022 ▪ DECEMBER 2022

Μεγάλη Ίδέα και Έκκλησία. Μέ αφορμή τήν προηγηθείσα επέτειο τῶν 100 χρόνων ἀπό τή Μικρασιατική καταστροφή

Κάρμη Ἀθανασίου¹

Πρόλογος

Τό θέμα τῆς παρούσας μελέτης ἔχει δύο ἐπί μέρους θεματικές ἐνότητες, τή *Μεγάλη Ίδέα* καί τήν *Έκκλησία*, ἀναζητώντας τή σχέση μεταξύ τους, μέσα στήν πλαισίωση τῆς ἱστορίας καί τῶν μελλοντικῶν προοπτικῶν τοῦ νεότερου Ἑλληνισμοῦ. Κατά τήν πραγμάτευση αὐτή προκύπτουν σημαντικά ἐρωτήματα, ὅπως, ἀπό τή μία πλευρά, ποιοῦ εἶναι τό συγκεκριμένο διαχρονικό περιεχόμενο τῆς *Μεγάλης Ίδέας* καί πῶς μέ αὐτό προσεγγίζεται ἡ Έκκλησία; Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, θά ὑπενθυμίσουμε ὅτι ἡ Έκκλησία ἔχει ἀπό τή φύση τῆς μία ὑπερεθνική καί ἐνωτική διάσταση καί ἀποστολή, ὅπως φαίνεται στήν ὕμνογραφία τῆς γενεθλίου τῆς ἡμέρας, κατά τήν ὁποία ψάλλεται δοξολογία πρὸς τό Ἅγιον Πνεῦμα, πού ἐκάλεσε εἰς ἐνότητα ὅλα τά διασκορπισμένα μετά τή Βαβέλ ἔθνη. Μέ δεδομένη λοιπόν αὐτή τή διδασκαλία γιά τήν πρόσληψη τῶν ἐθνῶν στό κάλεσμα τῆς Πεντηκοστῆς², τίθεται καί τό ἐξῆς εὐλογο ἐρώτημα: Πῶς καί γιατί ἡ Έκκλησία θά εὐλογήσει τόν *Μεγαλοϊδεατισμό* καί ποιός *Μεγαλοϊδεατισμός* εἶναι ἢ μπορεῖ νά εἶναι αὐτός;

1. Θεωρητική προσέγγιση.

Μιά βιωματική καί συγχρόνως κοινωνική δόμηση τοῦ ὄρου "*Μεγάλη Ίδέα*" συνδυάζει ἀπαραίτητα τήν ἱστορική μνήμη καί τήν ἱστορική δράση, μέσα σέ μία συγκεκριμένη ἱστορική πραγματικότητα. Ἐναρμονίζει ποικίλες παραδόσεις καί διαφορετικούς σκοπούς, ἐπίμονες προσπάθειες καί μεγάλες ἐλπίδες, συνεχεῖς ἀγῶνες, πίστεις καί πόθους. Ὅπως κάθε τέτοιου εἴδους

¹ ΕΤΕΠ. τοῦ Τμήματος Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καί Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

² Ἰω. Καρμίρη, «Ἡ παγκοσμιότητα τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας», *Θεολογία* 52 (1981) 14-45.

κοινωνικο-πολιτική και παράλληλα βιωματική έννοια, έτσι και αυτή έχει μία καλή προοπτική και μία αρνητική έκδοχή. Η θετική προοπτική είναι ανάλογη προς την ανταπόκρισή της στις απαιτήσεις της ιστορικής νομιμοποίησης και της εφαρμογής του δικαίου, αλλά παράλληλα και της άνοχης και της ειρηνικής ενότητας, με σεβασμό των διαφορών κάθε πολλότητας, χωρίς πόλωση, χωρίς φανατισμό, χωρίς έχθρες. Η αξιολόγηση της πολιτισμικής κληρονομιάς του παρελθόντος, μαζί με τη διόρθωση των λαθών, αποτελούν σημαντικούς όδοδείκτες για μία τέτοια μελλοντική θετική πορεία.

Συμβαίνει όμως και τό αντίθετο. Υπάρχουν συχνά και πολλές παρεκτροπές *Μεγαλοϊδεατισμού*, αυτές δηλαδή που καλλιεργούν τον φανατισμό και την έχθρα. Τό βίωσε ο Έλληνισμός τον προηγούμενο αιώνα, τό βιώνει ή ανθρωπότητα και σήμερα που ζούμε σέ μία εποχή, ή οποία αυτοπροσδιορίζεται ως «*έποχή Παγκοσμιοποίησης*» και προτείνει εφαρμογές παγκόσμιας ενότητας. Όταν όμως αυτή ή ένωτική προσπάθεια λειτουργεί ίσοπεδωτικά, προβάλλοντας συγκεκριμένα πολιτισμικά δεδομένα εις βάρος άλλων, τότε αρχίζουν τά προβλήματα. Αυτό συμβαίνει, κατά τον Samuel Huntington διότι, αντίθετα προς ό,τι επιβάλλεται, «*οί άνθρωποι όρίζουν τήν ταυτότητά τους σύμφωνα μέ αυτό που είναι οί ίδιοι, όποτε οί συγκρούσεις είναι αναπόφευκτες*»³. Έτσι, τή στιγμή κατά τήν όποία γίνεται λόγος για πολυπολιτισμικές κοινωνίες ή και για ένα έξωστρεφές άνοιγμα προς μία υπερεθνική συστηματοποίηση, αναδύεται πλέον έντονη και ή αντίθετη έσωστρεφής διασπαστική κίνηση ή πορεία. Βλέπουμε τότε ακόμη και μικρότερες του έθνους κοινωνικές ομάδες νά προβάλλουν κάποια ταυτότητα, επιμένοντας νά αυτοπροσδιορίζονται ως έθνότητες.

Μέ ανάλογο τρόπο και τά κράτη, που προέκυψαν μετά τον Διαφωτισμό και τίς εξέλιξεις του 19^{ου} και του 20^{ου} αί. από τίς παλαιότερες αυτοκρατορίες των Μοναρχών, κινδύνεψαν από έντονες διασπαστικές τάσεις. Όσο περισσότερο πολυεθνικό και πολυπολιτισμικό είναι ένα κράτος, τόσο περισσότερο αναδύεται έντονότερο τό φαινόμενο τής διελκυστίνδας μεταξύ τής πολυπολιτισμικής υπερεθνικής όργανώσεως, από τή μία πλευρά, και των

³ S. Huntington, *Η σύγκρουση των πολιτισμών και ο άνασχηματισμός τής παγκόσμιας τάξης*, μτφρ. Σήλια Ριζοθανάση (τίτλος πρωτοτύπου: *The clash of civilizations and the remaking of the world order*, 1996), έκδ. Τερζόπουλος, Άθήνα 1999³, σσ. 86-89.

έντόνων φυγοκέντρων ἐθνικιστικῶν δυνάμεων καί τῶν ἀναλόγων ἀπαιτήσεών τους, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά. Προκειμένου λοιπόν νά ἐλεγχθεῖ ἡ συνοχή τους, ἐπιχειροῦν νά ἐφαρμόσουν καί προπαγανδίζουν μιά σύγχυση *Κρατισμοῦ* καί *Ἐθνικισμοῦ*, ἐμφανίζουν δηλαδή το Κράτος ὡς μιά τεχνητή μορφή Ἔθνους. Σέ κάθε ὅμως περίπτωση πού ὁ *Κρατισμός* καί ὁ *Ἐθνικισμός* συνδυάζονται σέ μιά τέτοια μορφή, τότε, ἀντί γιά τήν θεραπεία τοῦ ἀρχικοῦ διασπαστικοῦ προβλήματος, τά πράγματα χειροτερεύουν. Ἀνοίγουν νέες δίοδοι σέ φανατισμούς, σέ ἀδικίες, σέ ἰδεολογικές ἐμμονές πού διαιροῦν καί δυναστεύουν, διαπνέοντας πολεμοχαρεῖς μεγαλοϊδεατισμούς, ἱστορικές παρερμηνεῖς, τυφλή ἐχθρότητα.

Κατά τή διάρκεια μάλιστα τῆς ἀνάπτυξης τῶν ἰδεολογημάτων αὐτῶν, στά πλαίσια τοῦ ὡς ἄνω προβληματικοῦ ἐθνικισμοῦ, οἱ πολύ ἐπικύνδυνες καταστάσεις προκύπτουν, ὅταν ἐμπλέκεται καί ἡ θρησκεία. Αὐτό συμβαίνει ὅταν, σύμφωνα πάλι με τόν Huntigton, ἀρχίζουν νά ὑποχωροῦν οἱ ποικιλίες "*ταυτοτήτων*" τῶν ἐπί μέρους ἐθνικῶν ἢ κοινωνικῶν ὁμάδων, ὅσο καί ἄλλα στοιχεῖα (οἰκονομικά, πολιτισμικά κ.λπ), ὅποτε ἀπομονώνεται ἡ θρησκεία καί μέσω αὐτῆς ὀρίζεται ἡ «*ἐθνική ταυτότητα*»⁴. Περιττό βέβαια εἶναι νά τονίσουμε ὅτι ἡ θρησκεία ἐδῶ ἐκλαμβάνεται μονομερῶς καί ἰδεοληπτικῶς, ὡς μιά καθαρά τυπολογική δομή, χωρίς τόν δημιουργικό ἀνθρωπιστικό καί κοινωνικό της ρόλο. Ἔτσι, ἔχουμε ἔξαρση τοῦ φανατισμοῦ.

Μπορεῖ βέβαια ὁ Huntigton νά θεωρεῖ γιά τούς δικούς του λόγους ὡς ἀναπόφευκτη τήν προβληματική αὐτή ἐκτροπή⁵, ὅμως στήν πραγματικότητα ὅλα αὐτά ἀποτελοῦν μιά ἀκρως ἀσθενῆ ἔκφραση μιᾶς ὑγιοῦς κατάστασης.

⁴ *Ἡ σύγκρουση τῶν πολιτισμῶν*, σσ. 286-334, 377-463.

⁵ Ὁ Huntigton θεωρεῖ ὅτι μιά παγκόσμια «σύγκρουση τῶν θρησκειῶν» θά προκύψει ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀνεξέλεγκτης κατάστασης μέσα στήν Παγκοσμιοποίηση πού ἤδη ἔχει ἀρχίσει, καί γιά τήν ἀντιμετώπισή της προτείνει τήν ἐδραίωση μιᾶς μορφῆς θρησκευτικῆς ὁμογενοποίησης (= Πανθρησκείας), προερχόμενης μάλιστα ἀπό τή διαλογική συναίνεση τῶν μεγάλων θρησκειῶν. Στήν οὐτοπική αὐτή θεώρηση θά ἀντιπαραθέσουμε τήν κριτική ὑπόδειξη τοῦ καθηγητοῦ Βλασίου Φειδᾶ (*Ἐκκλησιαστικό Δίκαιο, ὑπό τό φῶς τῆς Κανονικῆς Παραδόσεως*, Ἀποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2021, σσ. 58-59), ὅτι δηλαδή αὐτή εἶναι μιά "*πλασματική θεωρία*" πού προβλήθηκε ἀπό ὅλα τά μέσα ὑποστήριξης τῆς Παγκοσμιοποιήσεως καί «τελικά διευκόλυνε μιά ἐπικίνδυνη διάχυση ἢ καί ἀναπόφευκτη σύγχυση τῶν διαφορετικῶν θρησκειακῶν καί πολιτισμικῶν συστημάτων σέ ὅλοκληρο τόν κόσμο». Πρός ἐπίρρωση μάλιστα τῶν διαπιστώσεων αὐτῶν, ἀναφέρεται καί ἡ δημοσιευμένη σκληρή κριτική τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Γαλλίας Υμπέρ Βεντρίν (Hubert Védrine) στήν ἔκδοση τοῦ ἔργου του "*Les cartes de la France à l'Heure de la mondialisation*, Fayard, Paris, 2000" ἐναντίον τῆς «προκλητικῆς ὀργανωτικῆς ἰδεολογίας τῆς παγκοσμιοποιήσεως», μέ τήν ἐντυπωσιακή παράθεση στό ἔργο του αὐτό τῆς κατηγορηματικῆς ἀντίθεσης ὅλων σχεδῶν τῶν διανοουμένων τῆς Γαλλίας πρὸς τήν ἐν λόγω ἄκριτα ἰσοπεδωτική ἰδεολογία.

Αυτή ή τελευταία είναι θεμελιωμένη στα ανθρώπινα δικαιώματα και στα έθνικά δίκαια, όπως αυτά έχουν ιστορικά δομηθεί. Όταν όμως κυριαρχούν έρμηνείες προερχόμενες από τα παραπάνω ιδεολογήματα, τότε διασαλεύεται ή ειρήνη και ή νομιμότητα. Τότε ο έθνικιστικός φανατισμός έναγκαλίζεται τον θρησκευτικό φανατισμό, τότε έθνοφυλετισμός, έθνικισμός και έκτροχιασμένη θρησκευτικότητα συνδυάζονται σε καταστροφικές και ολέθριες καταστάσεις, έτσι όπως αυτές ιστορικά χαρακτήριζαν τις επιθέσεις των Πανσλαβιστών στη Μακεδονία και τις γνωστές προσπάθειες γενοκτονιών από τους Τούρκους.

Συμπερασματικά, βλέπουμε έν προκειμένω μία προβληματική έκδοχή *Μεγαλοϊδεατισμοῦ*, συνδεόμενη τόσο μέ έθνικιστικές ή ιδεολογικές κατασκευές (έθνικιστικός φανατισμός), όσο και μέ έκμετάλλευση τής θρησκευτικότητας (θρησκευτικός φανατισμός).

2. Ιστορικές αναφορές

Η Ελλάδα, μετά από τή σύσταση του ελληνικού Κράτους βίωσε μέ ένταση τήν προοπτική τής *Μεγάλης Ίδέας*. Αυτή περιγράφεται ως συμβατή πρὸς τήν ιστορική δικαίωση, πρὸς τις αρχές των δικαιωμάτων του ανθρώπου και πάνω απ' όλα πρὸς τό δικαίωμα τής ζωής και τής αυτοδιάθεσης. Η σχέση του *Μεγαλοϊδεατισμοῦ* μέ τήν ελληνική πραγματικότητα είναι μία σχέση υγιής. Έκφράζει μία ὀρθή έκδοχή του ὄρου αυτού, ή ὁποία καλλιεργήθηκε στην Έθνεγερσία του 1821 και αναφέρεται στην έλευθερία.

Τά γεγονότα μέχρι τή *Μικρασιατική Καταστροφή* πλαισιώνονται από τή *Μεγάλη Ίδέα*, τήν ὁποία είχε προεπαναστατικά σκιαγραφήσει ή Φιλική Έταιρεία, ένῶ ως ὄρος "*Μεγάλη Ίδέα*" αναδύεται κατά τήν ἐποχή του Ίωάννη Κωλέττη, λίγο πρίν τήν κατά τό 1845 σύντομη πρωθυπουργία του, μετά δηλαδή τήν κατά τό 1844 έκφώνηση μιᾶς σπουδαίας Όμιλίας του περί ισότητας των αὐτοχθόνων και των έτεροχθόνων Έλλήνων⁶. Έκτοτε, ὁ ὄρος αυτός συνδέθηκε ιδεολογικά μέ τις πολιτικές βλέψεις του ελληνικού κράτους, πού κορυφώθηκαν κατά τους νικηφόρους Βαλκανικούς Πολέμους (1912, 1913), μέχρι τή Μικρασιατική Καταστροφή.

⁶ Θ. Βερέμης, Γ. Κολιόπουλος, *Έλλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από τό 1821 μέχρι σήμερα*, έκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2006, σ. 535. Θ. Βερέμης, Π. Κιτρομηλίδης, Ί. Κολιόπουλος, Εὐ. Κωφός, Άλ. Κιτροφέφ, *Έθνική Ταυτότητα και Έθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1999, σ. 82.

Έν ολίγοις, όπως φαίνεται και από τον Τύπο στην Ελλάδα μετά το 1900, «ή Μεγάλη Ίδέα και ο αλύτρωτος έλληνισμός ήταν τα δύο όραματα που καλλιεργήθηκαν με έπιμονή ειδικά από τους κατά τόπους πολιτικούς»⁷. Από τη φανερή στοιχειοθέτηση της Μεγάλης Ίδέας, αλλά και από τους προηγούμενους έθνικούς πόθους των Έλλήνων κατά την Έθνεγερσία, οι βλέψεις –σέ κάθε τους παραλλαγή– άφοροϋσαν τίς αλύτρωτες πατρίδες. Μπορεϊ βέβαια οι έθνικοί αυτοί προσανατολισμοί νά έπικεντρώνονταν κυρίως στίς αλύτρωτες πατρίδες και στην άπελευθέρωση όλων των Έλλήνων, αλλά συμπεριλάμβαναν πάντοτε και την Έκκλησία. Στο πλαίσιο αυτό, δέν άπέκλειαν και την άναφερόμενη ως «Ίδεολογία του Βυζαντίου», δηλαδή την έφαρμογή της Κοσμόπολης των Στωϊκών, άναντίρρητα έκχριστιανισμένης, όπως αυτή μετά την έποχή του Ίουστινιανού λειτουργοϋσε σέ επίπεδο κοινωνικό⁸. Στο Βυζάντιο ή έν λόγω πολιτική ιδεολογία είχε την έννοια μιās Οικουμενικής άυτοκρατορίας, στην όποία όριο και μεθόριος έθεωρεϊτο ή *χριστιανική οίκουμενική προοπτική*, μιά προοπτική που άγκάλιαζε όλους τους όρθόδοξους χριστιανούς. Ήταν μιά πολυεθνική κοινωνία, έξελληνισμένη από τον 7ο αϊώνα και μετά⁹, ή όποία, παρά τίς ύπάρχουσες διακρίσεις μεταξύ των όρθοδόξων χριστιανών από τη μία πλευρά και, από την άλλη πλευρά, των έτεροδόξων και των άλλοθρησκων, ήταν παράλληλα άνεκτική στους άλλόθρησκους¹⁰. Όμως, ή άνεκτικότητα αυτή δέν έπεκτεινόταν και στους

⁷ Κατερίνα Μυστακίδου, *Η Μεγάλη Ίδέα στον Τύπο του Γένους. Ο Τύπος στην Ελλάδα και στην Οθωμανική Άυτοκρατορία (1800-1923)*, έκδ. Πατάκη, Άθήνα 2004, σ. 131 κ. έξ.

⁸ Βλ. Φειδās, *Έκκλησιαστικό Δίκαιο*, σ. 56.

⁹ Μετά την κρατική άναδιοργάνωση κατά τά έτη 610-617, επί άυτοκράτορος Ήρακλείου, κατά την όποία καθιερώθηκε ως έπίσημη γλώσσα του Κράτους ή έλληνική, τό Βυζαντινό κράτος «δρά ως έλληνικό χριστιανικό κράτος», βλ. «Ήράκλειος», ΠΛ 19 (1963) 287, G. W. Bowersock, *Hellenism in late antiquity*, Univ. Michigan Press, Michigan 1966, σσ. 9 κ. έξ., A. Guillou, *Ο Βυζαντινός Πολιτισμός*, μετάφρ. P. Odorico – Σμαράγδα Τσοχαντορίδου (πρωτότ.: *La Civilisation Byzantine*, Arthaud, Paris 1974), Έλληνικά Γράμματα, Άθήνα 1996, σ. 20. Παρά ταϋτα, συνεχίζει νά παραμένει ή όνομασία "Ρωμαϊός" (P. Veyne, *L' empire gréco-romain*, Seuil, Paris, 2005, σσ. 11, 15 κ. έξ.). Αυτό σημαίνει ότι και μετά τον έξελληνισμό της Άυτοκρατορίας συνεχιζόταν ή χρήση των όρων "Ρωμαϊοί" και "ρωμαϊκόν κράτος", άφοϋ την έποχή εκείνη ό όρος "Έλλην" συνδεόταν με την κλασική έλληνική θρησκευτικότητα - ειδωλολατρία, για νά άρχισει άργότερα σέ λόγιους κύκλους, από τον 11ο αϊώνα και έξής, νά άποφορτίζεται ό έπιβαρυμένος αυτός όρος από τό προαναφερθέν θρησκευτικό φορτίο, ώστε νά φθάσουμε πλέον σέ έπίσημες άναφορές σέ "έλληνικό κράτος", σέ "Έλληνες" και σέ "έλληνική έπικράτεια" (J. Pappadopoulos, *Théodore II Laskaris empereur de Nicée*, Picard, Paris 1908, σ. 13).

¹⁰ βλ. Άγγελική Κωνσταντακοπούλου, «Λαοί, φυλαί, γλώσσαι. Διακρίσεις στά Βαλκάνια τον ύστερο Μεσαϊώνα», *Άνοχή και καταστολή στους μέσους χρόνους. Μνήμη Λένου Μαυρομμάτη*, [Διεθνή Συμπόσια 10], Έθνικό Ίδρυμα Έρευνών, Άθήνα 2002, σ. 332. Στην πραγμάτευση αυτή γίνεται λόγος για κάποια θρησκευτικής μορφής «φαινομενική αντίφαση», που παρατηρεϊται κατά τη βυζαντινή

αίρετικούς ή τούς σχισματικούς. Αύτοί έθεωροῦντο ὡς επικίνδunami καί ὡς ἀπειλή γιά τήν κοινωνική συνοχή¹¹.

Στή συνέχεια, κατά τήν ἐποχή τοῦ πολιτικο-κοινωνικοῦ μετασχηματισμοῦ ἀπό τίς αὐτοκρατορίες στά Ἐθνικά Κράτη, ἐπέρχεται στό τότε ὑπόδουλο γένος καί ἡ ἀνάλογη προσαρμογή τῶν ἐθνικο-πολιτικῶν σχεδιασμῶν γιά τή σύσταση ἑλληνικοῦ κράτους, παράλληλα μέ τήν ὁποία ἄρχισαν νά ἀναδύονται καί ἐκεῖνα τά στοιχεῖα πού κινητοποίησαν ἀργότερα, μετά τήν ἀπελευθέρωση, τή *Μεγάλη Ἰδέα*. Ἔτσι, ὑπῆρξε μιὰ συνεχῆς ἐξέλιξη ἀπό τίς συγγραφές τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρι¹², τίς διακηρύξεις τοῦ Ρήγα Φερραίου κ. ἄ. μέχρι τή σύσταση καί ὀργάνωση ἑλληνικοῦ κράτους, στά πλαίσια τῶν προσπαθειῶν τοῦ ὁποίου, μετά τήν ὁμιλία τοῦ Κωλέττη, σαρκώθηκε ὡς κινητοποιός δύναμις ἡ *Μεγάλη Ἰδέα*. Αὐτή εἶχε δύο σκέλη: Ἀναφερόταν κυρίως, ὅπως εἶπαμε, στίς ἀλύτρωτες πατρίδες, χωρίς ὅμως νά παραβλέπει καί τόν βασισμένο στίς κοινωνικοπολιτικές συνθήκες τῶν ἐθνικῶν

περίοδο, στήν ὁποία, ἐνῶ κηρύσσεται ἡ παύλεια κυρίως διδασκαλία περί ἰσότητος ὄλων τῶν ἀνθρώπων μπροστά στόν Θεό (Ρωμ. ι', 12, ιε' 11, Γαλ. γ', 28), ὑπάρχει στους Βυζαντινούς καί ἡ παράλληλη διάκριση ἀνάμεσα στήν «ἀληθῆ θρησκείαν» (ὀρθοδοξία) καί τήν «ἄλογον πίστιν» (ἄλλοδοξία). Μία ὅμως προσεκτική ἀνάγνωση τῆς παρατιθέμενης ἀγιογραφικῆς διδασκαλίας ὀδηγεῖ στή διαπίστωση ὅτι δέν φαίνεται νά μή γίνεται καί σέ αὐτήν κάποια διάκριση μεταξύ πιστῶν καί ἀπιστῶν. Ἀντίθετα, οἱ μή Χριστιανοί διακρίνονται ὡς συνδεόμενοι καί μέ ἐθνικές περιγραφές (Ἰουδαῖοι, Ἐθνικοί). Πάντως, σέ κάθε περίπτωση ἡ διάκριση δέν εἶναι ἀνθρωπολογική. Τό ἴδιο θεωροῦμε ὅτι ἴσχυε καί στή βυζαντινὴ πρακτική, καί μάλιστα μόνο στίς περιπτώσεις τῶν μή χριστιανῶν ἄλλοθενῶν. Εἶναι ἐπίσης γεγονός ὅτι παρατηροῦνται καί ἐπικριτέες ἐκτροπές, πού ὅμως δέν μποροῦν νά ἀποτελέσουν τόν κανόνα. Ἐπιπλέον, παρά τό γεγονός ὅτι στίς βυζαντινές ἀναφορές στίς ἐν λόγω διακρίσεις παρατηρεῖται κάποια θεωρητική ἀυστηρότητα, κυρίως ἐν σχέσει μέ τά πολιτικά δικαιώματα καί ἐπίσης μέ τή μή ἰσότιμη κοινωνική συναναστροφή, στήν πράξη τό περιεχόμενο τῶν διακρίσεων αὐτῶν εἶναι ἥπιο καί δέν ἔχει ἀνάλογη βαρύτητα. Ὅπως μάλιστα παρατηρεῖ ἡ ὡς ἄνω ἐρευνήτρια (Ἀγγ. Κωνσταντακοπούλου, στό ἴδιο, σσ. 334-338), τό ἐν λόγω περιεχόμενο ἐξελίσσεται σέ ἀκόμη πιό ἥπια μορφή κατά τήν ἀπό τόν 11ο αἰ. ἐντεινόμενη ἐπαφή «ἀνάμεσα σέ διαφορετικές ὁμάδες καί γλῶσσες καί τήν ἐμφάνιση ἐνός πιό πολύπλοκου δημογραφικοῦ μωσαϊκοῦ», τονίζοντας κυρίως τό ὅτι ὑπῆρχε οἰκονομική ἐλευθερία καί ἐλευθερία στήν ἔκφραση καί στήν εὐρύτητα τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, κατά τόν βυζαντινὸ οὐμανισμό τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, παρά τήν ἐλιτίστικη νοοτροπία λογίων, ὅπως ὁ Μιχαήλ Ψελλός. Θά προσθέσουμε ἐδῶ καί τό γεγονός ὅτι ἡ ἔμπρακτη αὐτή ἀνοχή συνδυαζόταν μέ ἀπαγόρευση τῶν ἀναγκαστικῶν προσηλυτισμῶν καί μέ παράλληλη τήν πατερική διδασκαλία περί ἀνεκτικότητας, μή ἀντιδικίας καί διαλόγου ἢ καί ἐλέγχου μέσω διαλεκτικῆς ἀντιπαράθεσης (Ἰω. Χρυσόστομος, *Εἰς τὸν ἅγιον ἱερομάρτ. Βαβύλαν*, PG 50, 529-530), ἀφοῦ ἡ χριστιανικὴ ἀρετὴ δέν εἶναι ἀποτέλεσμα καταναγκασμοῦ (Ἰω. Δαμασκηνός, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς ὀρθοδ. πίστεως*, PG 94, 924B: «οὐκ ἀρετὴ γὰρ τὸ βία γινόμενον»).

¹¹ Βλ. Φειδᾶς, *Βυζάντιο*, Ἀθήνα 1967, σσ. 17-18. St. Runciman, *Byzantine civilisation*, E. Arnold & co, London 1933, σ. 125, ὅπου ἀναφέρει ὅτι ἡ Αὐτοκρατορία θεωροῦσε τίς αἱρέσεις ὡς ἔγκλημα ἐναντίον τοῦ Κράτους. Λένος Μαυρομμάτης, «Τά ὅρια ἀνοχῆς τῆς ἐκτροπῆς στό ὕστερο Βυζάντιο», *Ἀνοχὴ καί καταστολὴ στους μέσους χρόνους*, σ. 31: «Μόνιμη ἀπειλή γιά τή συνοχή αὐτῆς τῆς κοινωνίας (=βυζαντινῆς) συνιστοῦσε ὁ αἰρετικός».

¹² Εὐγ. Βούλγαρης, *Στοχασμοὶ εἰς τούς παρόντας κρισίμους καιροὺς, τοῦ Κράτους τοῦ Ὀθωμανικοῦ*, Ἁγία Πετροῦπολις 1772.

κρατῶν συντονισμό τῶν ἀδελφῶν στήν πίστη ἐθνῶν καί τή δι' αὐτοῦ προστασία τῶν ἀδυνάμων ἀπό τούς ἰσχυρούς.

Στόν ἀντίποδα ὅμως αὐτῆς τῆς προοπτικῆς ἄρχισε στό χῶρο τῶν ὀρθοδόξων βαλκανικῶν λαῶν νά ἀναδύεται μία ἐπεκτατική καί βίαιη ἐθνοφυλετική μορφή *Μεγαλοϊδεατισμοῦ*, ἐπιθετική δέ πρός τίς ἱστορικά δίκαιες διεκδικήσεις τῶν Ἑλλήνων. Τό πρόβλημα ξεκίνησε τό 1845, ἐμφανιζόμενο στή Ρωσία ὡς *Σλαβοφιλία*¹³. Ἰσχυροποιήθηκε ἐπί τά χεῖρω μετά τόν *Κριμαϊκό Πόλεμο* (1853-1856)¹⁴, ἕναν πόλεμο πού ξεκίνησε ἀπό τόν ἀνταγωνισμό μεταξύ *Ρωμαιοκαθολικῶν* καί *Ὀρθοδόξων* στούς Ἁγίους Τόπους καί τήν ἐξ αἰτίας του ἀντιπαράθεση τῆς Γαλλίας πρός τή Ρωσία. Μετά τήν ἦττα τῆς Ρωσίας, ἡ παραπάνω *Σλαβοφιλία* ἐξελίχθηκε σέ *Πανσλαβισμό*¹⁵. Αὐτός στοιχειοθετοῦσε πλέον ἕναν ἐπαναπροσδιορισμό τῆς ρωσικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, μέ κύριο μάλιστα ἀξονα τήν ἐνίσχυση μιᾶς *ὑπερκρατικῆς ἐλεγχόμενης ἀπό τή Ρωσία ἐπεκτατικῆς ἐθνοφυλετικῆς ὀργάνωσης* καί μέ στόχο τήν εὐνοϊκή γιά τά ρωσικά συμφέροντα λύση τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος¹⁶.

Ὁ Πανσλαβισμός ἐνισχύθηκε τότε (1867) καί ἐνθαρρύνθηκε καί ὁ μεγαλομανῆς *Βουλγαρικός Μεγαλοϊδεατισμός*, δηλαδή μιᾶ προσπάθεια δημιουργίας μιᾶς *"Μεγάλης Βουλγαρίας"*, πού στρεφόταν ὄχι μόνο κατά τῶν Τούρκων κατακτητῶν, ἀλλά περισσότερο κατά τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μακεδονίας καί Θράκης, καλλιεργώντας μῖσος καί ἀνθελληνική ἐχθρότητα, κυρίως ἐπικεντρωμένη κατά τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχείου¹⁷. Μέσα σέ αὐτό τό πλαίσιο *«τῶν ἐθνοφυλετικῶν σχεδίων τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς»*, πού μορφοποίησε *«μία νέα καί ἐπικίνδυνη ἀνθελληνική ἰδεολογία ἀπό τούς σλαβόφιλους καί τούς πανσλαβιστές»*, ἔρχεται σάν ἀποτέλεσμα ἡ *Βουλγαρική Ἐξαρχία* (1870) καί τό *Βουλγαρικό Σχίσμα* (1872) καί ἀκολουθεῖ ὁ Μακεδονικός ἀγώνας.

¹³ Βλ. Φειδᾶς, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία Γ'· Ἀπό τήν ἄλωση μέχρι σήμερα*, Ἀθήνα 2014, σσ. 526-535.

¹⁴ Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Νέα Ἑλληνική Ἱστορία (1204-1985)*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 253.

¹⁵ Γ. Ἀλεξιάδης, *Ὁ Πανσλαβισμός*, Ἐταιρεία Φίλων τοῦ Λαοῦ, Ἀθήνα 1976, σσ. 36, 46-47. Βλ. Φειδᾶς, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία Γ'*, 543 κ. ἐξ.

¹⁶ Γ. Ἀλεξιάδης, *Ὁ Πανσλαβισμός*, σσ. 44-45. Ἰ. Δημάκης, *Ἱστορία τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, 1683-1923*, ΕΚΠΑ Παν/κές παραδόσεις, <https://eclass.uoa.gr/file.php/anatolikozitima>, σ. 221.

¹⁷ Π. Τσακαλογιάννης, *Σύγχρονη Εὐρωπαϊκή Ἱστορία 1789-1989*, τόμ. Α', Βιβλιοπ. Ἐστίας, Ἀθήνα 2000, σ. 241. Ἄλ. Κύρου, *Οἱ Βαλκανικοί γείτονές μας*, Ἀθήνα 1962, σσ. 86-87.

Τό μισελληνικό αυτό πνεῦμα καί ἡ ἔθνοφυλετική χειραγώγηση τῆς ἀποστολῆς τῆς Ἐκκλησίας ἔφερε τή συνοδική ἀντίδραση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (*Μεγάλη Σύνοδος Κωνσταντινουπόλεως* τοῦ 1872), ἐπί Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἀνθίμου ΣΤ΄ καί μέ τήν ἀναγκαία ὑποστήριξη τῆς ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως (πρωθυπουργοῦ Ἐπαμεινώνδα Δεληγιώργη). Ἡ σύνοδος, στηριζόμενη στό Κανονικό Δίκαιο καί στήν Ἐκκλησιαστική παράδοση, καταδίκασε τόν Ἐθνοφυλετισμό ὡς τή μεγάλη ἐκκλησιολογική αἵρεση τῆς ἐποχῆς¹⁸.

Ἐκτός ὅμως ἀπό τά ἀδιέξοδα πού δημιουργήθηκαν ἀπό τίς προαναφερθεῖσες πολιτικο-εκκλησιαστικές ἐπιθέσεις καί ἀποσχίσεις στόν χῶρο τῶν Βαλκανίων, τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο εἶχε συγχρόνως νά ἀντιμετωπίσει καί μία παραπαίουσα Ὄθωμανική αὐτοκρατορία, πού, γιά νά ἀποφύγει τή διάσπαση καί νά ἰσχυροποιήσει τόν Σουλτᾶνο, καλλιεργοῦσε τόν θρησκευτικό καί παράλληλα ἐθνικιστικό φανατισμό. Μετά τοὺς Βαλκανικούς πολέμους (1912, 1913) καί κατά τή διάρκεια τοῦ Α΄ Παγκοσμίου πολέμου (1914-1918) οἱ Ὄθωμανοί ἐπιδόθηκαν σέ διώξεις, ἐξισλαμισμούς, ἐκτοπίσεις, ἀναγκαστικές μεταναστεύσεις χριστιανῶν. Ἡ κατά τό 1913 δίωξη τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπό τοὺς Τούρκους στήν Ἀνατολική κυρίως Θράκη ¹⁹ συνδυάστηκε μέ ἐξαθλιωτικά οἰκονομικά καί βίαια διοικητικά μέτρα, ἀλλά καί μέ σφαγές, βιασμούς, κατασχέσεις περιουσιῶν, δολοφονίες, κάθε μορφῆς πιέσεις γιά νά ἀναγκασθοῦν οἱ Ρωμιοί νά ἐγκαταλείψουν τίς ἐστίες τους, τίς περιουσίες τους καί νά πραγματοποιηθεῖ μέ τόν τρόπο αὐτό ἀντικατάσταση τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν.

Οἱ διωγμοί αὐτοί, στοὺς ὁποίους κυριαρχοῦσε τό ἐθνικιστικό σύνθημα «ἡ Τουρκία γιά τοὺς Τούρκους», ἐντείνονται τήν ἄνοιξη τοῦ 1914 μέ τήν ἐθνικιστική μανία τῶν *Νεότουρκων*. Τό Νεοτουρκικό Κομμιτάτο, ὑπό τό πρόσχημα τοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ καί τῆς ἀναγέννησης τῆς Τουρκίας, κινητοποίησε ἀκραίες ἐθνικιστικές δυνάμεις, στρατευμένες στόν Τουρκισμό (ἐθνοκάθαρση), καί πολλαπλασίασε τίς διώξεις στήν Καλλίπολη, στήν Προποντίδα, στά παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, καθώς καί στήν

¹⁸ Βλ. Φειδᾶς, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία Γ*, σ. 551. Βλ. Φειδᾶς, *Πενταρχία τῶν Πατριαρχῶν. Ἀπό τήν Ε΄ Οἰκουμενικήν Σύνοδον μέχρι σήμερον (553-2012)*, τόμ. 3, Ἀθήναι 2012, σσ. 423-451.

¹⁹ Κ. Βακαλόπουλος, *Διωγμοί καί Γενοκτονία τοῦ θρακικοῦ ἑλληνισμοῦ*, Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 243.

Κωνσταντινούπολη²⁰. Αποτέλεσμα ήταν μία ολοένα και περισσότερο έντεινόμενη προσπάθεια του έθνικιστικού φανατισμού εις βάρος των Ρωμιών, μέ σκοπό είτε να έξαναγκασθούν σε φυγή είτε να άφανιστούν. Στίς διώξεις αυτές συντονιστικό ρόλο είχαν οι Γερμανοί, οι όποιοι έπιθυμούσαν τήν άπομάκρυνση των εύρώστων οίκονομικά έλληνικών χριστιανικών πληθυσμών, ώστε να έλέγξουν αύτοί τήν οίκονομία, άνταγωνιζόμενοι τούς Γάλλους και τούς Βρετανούς σε μία έπεκτατική είσχώρηση στην Τουρκία²¹.

Στό πλαίσιο αυτό, τό Οίκουμνικό Πατριαρχείο άντέδρασε στρεφόμενο πρός τούς Χριστιανούς τής Δύσεως για συμπάρασταση και βοήθεια. Μέ τίς Πατριαρχικές Έγκυκλίους του 'Ιωακείμ Γ' (1902 και 1904) πρότεινε τήν έναρξη Διαλόγων των Όρθοδόξων μέ τίς άλλες χριστιανικές Όμολογίες. Έπίσης, μέ τήν Έγκύκλιο του 1920 γίνεται άναφορά στην άναγκαιότητα μιās Κοινωνίας των Έκκλησιών²², μέ κύριο σκοπό τήν ύποβοήθηση των διαλόγων, τήν άποτροπή των προπαγανδών και τήν ύποστήριξη μεταξύ των Χριστιανών, γεγονός που ήταν προοιμιακό του μετέπειτα Παγκοσμίου Συμβουλίου των Έκκλησιών.

Τί έπραξαν όμως τότε οι συμμαχικές των Έλλήνων δυνάμεις; Παρά τό γεγονός ότι μέ τούς Βαλκανικούς πολέμους ένισχύθηκε πολύ ή εικόνα και ή άξιοπιστία των Έλλήνων, παρά έπίσης τή σημαντική συμβολή του έλληνικού στρατού στον Α' Παγκόσμιο πόλεμο, οι εύρωπαϊκές Μεγάλες Δυνάμεις στη συνέχεια, άλλοτε φανερά και άλλοτε μέ μυστικές συμφωνίες, είτε άντιδροΰσαν στίς έλληνικές προσπάθειες για άπελευθέρωση των διωκομένων είτε τίς έκμεταλλεύονταν πρός ίδιον όφελος. Ό κοινός τόπος και τό πλαίσιο των σκοπών των δυνάμεων αυτών ήταν ό άνταγωνισμός στην Έγγύς Άνατολή. Στό πλαίσιο αυτό, ή Γαλλία και ή Ίταλία ήταν άντιδραστικές πρός τίς άξιώσεις ή διεκδικήσεις των Έλλήνων.

²⁰ Βασιλική Τσακόγλου, *Ό πρώτος Διωγμός των Έλλήνων στην Άνατολική Θράκη (1913-1918)*, αύτοέκδοση, Άθήνα 2011, σ. 160. Εϋστ. Πελαγίδη, *Μικρασιατικός και Ποντιακός Έλληνισμός από τήν αρχαιότητα μέχρι τήν ανταλλαγή*, Θεσσαλονίκη 2004, Σταμούλης, σσ. 200-208. Ανθούλα Φιλιππίδου, *Τό κίνημα των νεοτούρκων και οι έπιπτώσεις του στίς έλληνικές κοινότητες τής Όθωμανικής αύτοκρατορίας (1908-1922)*, [Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Παν/μιο], Άθήνα 2014.

²¹ Τσακόγλου, *Ό πρώτος Διωγμός των Έλλήνων στην Άνατολική Θράκη*, σ. 69. «Η εις Τουρκία γερμανική άποστολή», έφημερίς *Άμάλθεια*, Σμύρνη 26-11-1913.

²² Χρυσοστόμου Σαββάτου, Μητροπολίτου Μεσσηνίας, «Η άποδοχή τής Πατριαρχικής Έγκυκλίου του 1920 από τίς Όρθόδοξες Έκκλησίες και ή συμμετοχή τους στην Έπιτροπή "Πίστις και Τάξις" του Παγκοσμίου Συμβουλίου Έκκλησιών», *Τμητικός τόμος τής Θεολογικής Σχολής του ΕΚΠΑ για τήν τριακονταετή Διακονία του Οίκουμνικού Πατριάρχου κ. Βαρθολομαίου Α'*, Άθήνα 2021 σσ. 941-947.

Βεβαίως, μπορεί οι Γάλλοι (*Κλεμανσώ*) μετά τη συμμετοχή των Ελλήνων στις στρατιωτικές επιχειρήσεις στην Ουκρανία²³ να συγκατατέθηκαν στην αποστολή ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, αλλά τελικά, μετά τον εθνικό διχασμό στην Ελλάδα, άδραξαν την ευκαιρία και ενίσχυσαν έπιδεικτικά τις δυνάμεις του μέχρι τότε αδύναμου Κεμάλ Ατατούρκ. Άλλωστε, οι Γάλλοι και οι Ιταλοί θεωρούσαν τη συνθήκη των Σεβρών ως μία διπλωματική νίκη των Άγγλων (Λούυδ Τζώρτζ). Πίστευαν δηλαδή ότι μετά την ανακωχή του Μούδρου (30-10-1918: έλεγχος από Άγγλους στα Στενά, συμμαχικός διοικητικός έλεγχος της Τουρκίας) ενισχύθηκαν κατακόρυφα τα αγγλικά συμφέροντα, τα όποια έξυπηρετούσε στην Έγγυς Ανατολή ή Ελλάδα.

Η Αμερική, παρά τις διακηρύξεις του Ούίλσον για αυτοδιάθεση των λαών, έμειναν άπαθείς θεατές μπροστά στις θηριωδίες των τουρκικών διώξεων των Ελλήνων και των Αρμενίων, στον Πόντο και στη Μ. Ασία. Έρμήνευαν την "*αυτοδιάθεση*" ως μία διατήρηση του καθεστώτος του Οθωμανικού κράτους. Άν και φαίνεται για τη νοοτροπία αυτή παράδοξη ή συμφωνία του Ούίλσον για την αποστολή ελληνικού αγήματος στη Σμύρνη, αυτό εξηγείται από τις τότε προκλητικές αυθαιρεσίες των Ιταλών στην περιοχή, οι όποιες ανησύχησαν τους συμμάχους. Άλλωστε, μετά ταύτα ή αμερικανική άπαθεια όχι μόνο συνεχίσθηκε, αλλά και αυξήθηκε υποβοηθούμενη από τον έντεινόμένο μέχρι τα άκρα ελληνικό διχασμό²⁴.

Η Ρωσία μέ την πτώση του τσαρικού καθεστώτος είχε ανακουφίσει την Τουρκία, αφού εξέλιπαν οι ρωσικές διεκδικήσεις για την Κωνσταντινούπολη. Η Τουρκία τότε καρπώθηκε από τό άφθονο στρατιωτικό υλικό που έγκαταλείφθηκε μετά την αποχώρηση των Ρώσων από τον Πόντο, την Αρμενία και τον Καύκασο. Φαίνεται επίσης ότι ενισχύθηκαν οι κεμαλικές δυνάμεις και από τον προσχωρήσαντα σέ αυτές ήττημένο *Λευκό Στρατό* των Ρώσων²⁵. Τελικά, έτσι ενισχυμένες, μετά τη θριαμβευτική τους είσοδο στην

²³ Ν. Οικονόμου, «Εκστρατεία Ουκρανίας», *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τόμ. 34, Έκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2008, σ. 112.

²⁴ *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τόμ. 34, Έκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2008, σσ. 107-111, 113-118, 151-169.

²⁵ Αυτό συνέβη όταν από τις αρχές Νοεμβρίου 1921 οι σύμμαχοι απέσυραν τη στήρηξή τους, μέ αποτέλεσμα στις τάξεις του ρωσικού *Λευκού Στρατού* να αρχίσουν οι λιποταξίες. Επίσης, μετά την ήττα του άνωτατου διοικητή του στρατού στον Νότο, του στρατηγού Π. Βράνγκελ (Pyotr Wrangel) στην Κριμαία (14-11-20) από τους μπολσεβίκους, που είχαν συμμαχήσει μέ τον ουκρανικό "*Μαύρο Στρατό*", δηλαδή τον άνεξάρτητο στρατό των χωρικών στην Ουκρανία υπό τον Ν. Μαχνό (Nestor

Άγκυρα (27/12/19) ήλθαν σέ νέες συμφωνίες καί μέ τόν κόκκινο στρατό (συνθήκη Μόσχας μεταξύ Λένιν-Κεμάλ, 16/3/21), οί όποίες έπιτάχυναν καί τή θεαματική στροφή τών δυτικών δυνάμεων ύπέρ του Κεμάλ.

Οί Νεότουρκοί άρχικά, στήν έπανάσταση του 1908, απέκρουσαν τό πραγματικό τους πρόσωπο κάτω άπό τό ένδυμα του έκδημοκρατισμού τής Όθωμανικής Τουρκίας. Παραπλάνησαν άκόμη καί τους Έλληνες πού πανηγύρισαν μαζί τους τήν έπαναφορά του συντάγματος του 1876 άπό τόν Σουλτάνο Άμπντούλ Χαμίτ Β²⁶. Κατάφεραν στή συνέχεια μέσα σέ διάστημα λίγων έτών, μέχρι τό 1918, νά εγκαθιδρύσουν μιά νέα γραφειοκρατική δύναμη πού ήλεγχε κοιωνικά μέσα, διοίκηση καί στρατό, άρχικά στά μεγάλα κέντρα (Άγκυρα, Κωνσταντινούπολη, Τραπεζούντα)²⁷ καί στή συνέχεια καί στήν άγροτική έπαρχία. Πέτυχαν τελικά νά αντικαταστήσουν τόν φανατισμένο "όθωμανισμό" μέ τόν έθνικιστικά έπιθετικό "τουρκισμό", πού βασιζόταν στον έθνικιστικό φανατισμό, άντλώντας παράλληλα όσα όφέλη μπορούσε άπό τόν θρησκευτικό φανατισμό. Σέ γενικές λοιπόν γραμμές εΐναι γεγονός ότι «*άν για όλους τους πολεμιστές του πρώτου παγκοσμίου πολέμου ή ύπογραφή τής εΐρήνης σήμαινε τό τέλος του πολέμου, διαφορετικά παρουσιάζονται τά πράγματα για τους Έλληνες τής Μικράς Άσίας, πού είχαν εγκαταλειφθει άπό τους "συμμάχους" των καί είχαν άφεθει στις δικές τους δυνάμεις*»²⁸.

Μακחנו), ό Βράνγκελ μαζί μέ τά ύπολείμματα του Λευκοΰ Στρατού κατέφυγε στήν Κωνσταντινούπολη. Στήν Κωνσταντινούπολη εΐχε ήδη διαφύγει άπό τόν Άπρίλιο 1920 καί ό στρατηγός Άντ. Ντενίκιν (Anton Denikin), διοικητής τών ένόπλων δυνάμεων πού έμάχοντο τους μπολσεβίκους. Τό ίδιο έπραξε καί ό άντιστρατήγος Ίβάν Ρομανόφσκι. Τους ήγέτες άκολούθησε καί μέρος του στρατού τους, μέ άποτέλεσμα νά ενισχυθει έξ αυτών ό Κεμαλικός στρατός. βλ. Alex. Skirda, *Nestor Makhno - Anarchy's Cossack. The Struggle for Free Soviets in the Ukraine 1917-1921*, μετάφρ. Paul Sharkey, AK Press, 2004, σσ. 223-234. Έπίσης <https://muegn.ru/el/okazanie-romoschi/general-y-beloi-armii-v-grazhdanskoi-voine-evgenii-durnev-belye.html>.

²⁶ Κατερίνα Μυστακίδου, *Η Μεγάλη Ίδέα στον Τύπο του Γένους. Ο Τύπος στην Ελλάδα καί στήν Όθωμανική Αύτοκρατορία (1800-1923)*, σ. 143. Αθ. Μπιλιάνου, *Μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος*, σσ. 249-250, όπου γράφει ότι «οί Ρωμηοί στό σύνολό τους εΐχαν άρχικά έπικροτήσει τήν Έπανάσταση τών Νεοτούρκων...Τό μόνο πρόσωπο πού εξέφρασε άμεσα τίς έπιφυλάξεις του στό νέο σύστημα έξουσίας ήταν ό Οικουμενικός Πατριάρχης (Ιωακείμ Γ΄), ό όποιος εΐχε τήν όξυδέρκεια πού άπαιτείτο για νά κατανοήσει ότι ή Συνταγματική Έπανάσταση του 1908 ήταν τό κάλυμμα, πίσω άπό τό όποιο έπώζετο ή άφύπνιση του άκράιου έθνικισμού στήν Όθωμανική Αύτοκρατορία».

²⁷ Σία Άναγνωστοπούλου, «Ο άγώνας τής άνεξαρτησίας τών Τούρκων, 1919-1922», *Η Μικρασιατική Καταστροφή 1922*, Εϊδική έκδοση για τήν έφημερίδα *Τά Νέα*, Άθήνα 2010, σ. 80.

²⁸ Άπ. Βακαλόπουλος, *Νέα Έλληνική Ίστορία (1204-1985)*, σ. 366.

3. Μερικές συμπερασματικές σκέψεις

Οι αγώνες των Έλλήνων τόσο στους Βαλκανικούς πολέμους (1912, 1913), όσο και στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο (1914-1918) και στην ακόλουθοῦσα περίοδο μέχρι τό 1920 (πού κορυφώθηκαν τά ὀλέθρια σφάλματα καί τῶν δύο ἀντιμαχομένων πλευρῶν) εἶχαν μιὰ πορεία σταθερότητας: Συντόνιζαν τίς ἔθνικές προσπάθειες, τούς αγώνες καί τίς διεκδικήσεις μέ τά ἱστορικά δίκαια καί μέ τή βασισμένη στόν χριστιανικό χῶρο, ἀλλά καί στόν ἑλληνικό πολιτισμό, οἰκουμενική προοπτική τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Ἡ *Μεγάλη Ἰδέα* διαπνεόταν ἀπό ὄλα αὐτά. Ἡ Ἐκκλησία, ἀφοῦ καί αὐτή εἶχε δοκιμασθεῖ μέ τό ζήτημα τῆς αὐτοκεφαλίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, εἶχε εἰρηνεύσει μέ τήν ἀποκατάσταση τῶν σχέσεων μεταξύ Ἀθήνας καί Κωνσταντινούπολης, μετά τό 1850 (χορήγηση κανονικῆς αὐτοκεφαλίας)²⁹. Ἔτσι, μέσα στό ὑπάρχον πνεῦμα ἀδελφικῆς σύμπνοιας συνέβαλε καί αὐτή μέ τό ποιμαντικό της ἔργο, τίς ἐκκλησιαστικές, διαχριστιανικές καί ὑπόλοιπες διαπραγματευτικές καί κοινωνικές προσπάθειές της στόν ἀγῶνα γιά ἐπικράτηση μιᾶς τελικῆς εἰρήνης, θεμελιωμένης στή δικαιοσύνη καί στοχεύουσας τή διάλυση τῆς τυραννίας καί τῶν παθῶν τοῦ κάθε μορφῆς φανατισμοῦ.

Ἡ ἐκκλησιαστική σχέση Ἀθήνας καί Κωνσταντινούπολης λειτούργησε θετικά στή θεωρία καί στήν πράξη, ὅταν ὑπῆρχε ἡ μεταξύ τους σύμπνοια, ἡ ὁποία διαμόρφωνε καί παράλληλα ἐμπνεόταν ἀπό τή *Μεγάλη Ἰδέα*, ἀλλά ἀποτέλεσε ἐπίσης καί ἀρνητικό παράγοντα στήν ἐνότητα τοῦ ἑλλαδικοῦ καί τοῦ οἰκουμενικοῦ Ἑλληνισμοῦ, κάθε φορά πού ἡ Πολιτεία στήν Ἑλλάδα ἐπιχειροῦσε νά ἐπιδράσει στά τῆς Ἐκκλησίας. Πρός ἐπιβεβαίωση τούτου ἔρχονται τά γεγονότα πού ἀκολούθησαν μετά τήν παραίτηση τοῦ Γερμανοῦ Ε΄ (12-10-1918) μέχρι τήν ἐκλογή τοῦ Μελετίου Δ΄ (Μεταξάκη) στόν Οἰκουμενικό θρόνο (25-11-1921), μέ τή μεταφορά στήν ποιμαντική ζωή τῆς Ἐκκλησίας τῶν προβλημάτων τοῦ πολιτικοῦ διχασμοῦ στήν Ἑλλάδα³⁰.

Ἡ λαίλαπα αὐτή τοῦ ἔθνικοῦ διχασμοῦ ἐπηρέασε καταλυτικά τή ροή τῶν γεγονότων, πλήγωσε βαθύτατα τήν ἐνότητα καί κυριάρχησε τῶν ἀποτυχιῶν μέχρι τήν καταστροφή τῆς Σμύρνης. Ὅμως, πιστεύουμε ὅτι δέν θά

²⁹ Στό ἴδιο, σ. 253.

³⁰ Αθ. Μπιλιάνου, *Μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος*, Ἀρμός, Ἀθήνα 2012, σσ. 527-547.

πρέπει ή ιστοριογραφία, όταν δικαίως επικεντρώνεται στον διχασμό και στις συνέπειές του, να επιτρέψει να επισκιασθούν οι μεγάλοι αγώνες και θυσίες των Έλλήνων για τον αλύτρωτο και παντοειδώς διωκόμενο Έλληνισμό. Αντίθετα, επιβάλλεται οι αναφορές στα λάθη να είναι διδακτικές και αυτό απαιτεί και την παράλληλη εξιστόρηση και των επιτυχιών πριν κορυφωθεί ή διχόνοια, ο έγωισμός και η αντιπαλότητα.

Στό πλαίσιο αυτό, θα πρέπει να αναφερθεί ότι παρά τις διαφορετικές εκτιμήσεις στον τρόπο διαχείρισης των έθνικων ζητημάτων, ο έλληνικός στρατός, ο έλληνικός λαός σύσσωμος μαζί με την Έκκλησία αγωνίσθηκε για το έθνικό χρέος της αποκατάστασης της δικαιοσύνης που άπορρεί από την ιστορική μνήμη, τις παραδόσεις και την αντιπαράθεση προς όλες τις πέριξ *έθνικιστικές* επεκτατικές προσπάθειες του Έθνοφυλετισμού, του Πανσλαβισμού, του Τουρκισμού, του Ισλαμισμού, άθρων έθνικιστών κ.λπ. έναντι των Ρωμιών. Όλα αυτά δεν έγιναν άζημιάς, αλλά με πολυετείς προσπάθειες διπλωματικές ή εκκλησιαστικές, με στρατιωτικές συμμαχίες και θυσίες, με υπερδεκαετή πόλεμο στις αρχές του είκοστου αιώνα. Και τή στιγμή της κορύφωσης, όταν φάνηκε ότι απέναντι σε μία πλειάδα επιθετικών και ανιστόρητων *Μεγαλοϊδεατισμών* με αύθαίρετες διεκδικήσεις υπάρχει και μία *Μεγάλη Ίδέα* δίκαιη και δικαιωμένη, αποδίδουσα καρπούς, τότε ακριβώς άρχισε μία αντίστροφη πορεία.

Άπό τή Βουλγαρία με τή συνθήκη του Νείγυ (27/11/1919) και από τή Τουρκία με τή συνθήκη των Σεβρών (28-7/10-8-2019) φάνηκε να καρπούται ο Έλληνισμός όσα ιστορικά νομίμως έπεδίωκε, αλλά τελικά μόνο ή Δυτική Θράκη παρέμεινε³¹. Τά υπόλοιπα χάθηκαν. Ένα Κράτος, στό όποιο Πολιτεία και Έκκλησία δεν χωρίστηκαν ποτέ, που στις διεκδικήσεις του και στους αγώνες του, μαζί με τήν ιστορική νομιμοποίηση του *Μεγαλοϊδεατισμού* του, άντλοΰσε και τή συμβατότητα αυτού του *Μεγαλοϊδεατισμού* προς τις άξίες τής πίστης του, και κυρίως προς τή βασική χριστιανική και παντοτεινά έλληνική αρχή του δικαίου, γνώρισε τή άποτυχία μιās *Μικρασιατικής Καταστροφής* (1922) και των έθνικά δυσβάστακτων συνεπειών τής.

³¹ Απ. Βακαλόπουλος, *Νέα Έλληνική Ιστορία (1204-1985)*, σ. 364.

Τί συνέβη; Ό άμετρος καί άκαιρος ένθουσιασμός, ή ύποτίμηση τών καταστάσεων, ή έλλειψη τοϋ άναγκαίου σχεδιασμοϋ καί συντονισμού δυνάμεων καί κυρίως ό έσωτερικός διχασμός στέρησαν τή νηφαλιότητα, κλόμισαν τήν έμπιστοσύνη πού ένέπνεε ή Έλλάδα πρός τούς συμμάχους, έδιωξαν άπό τή σκέψη τόν ρεαλισμό καί μέ μία σειρά λαθών, πού στέρησαν τήν αίσια άνταπόκριση στίς γρήγορες έξελίξεις καί στίς άλλαγές τών διεθνών ίσορροπιών, ήλθε ή άπομόνωση καί ή Καταστροφή.

Έκτοτε, μαζί μέ τήν πίκρα καί τήν άπογοήτευση άρχισε νά στοιχειοθετείται καί ένας νέος προβληματισμός. Οί συζητήσεις γιά τή Μικρασιατική καταστροφή φαίνεται νά στοιχειοθετοϋν κάποιες διαφορετικές μεταξύ τους άντιμετωπίσεις. Αϋτές θά μπορέσουν νά καρποφορήσουν θετικά άποτελέσματα μόνο μέσα σέ ένα πνεϋμα διαλόγου ή άκόμη καί διαλεκτικής, ή όποία όμως μπορεΐ καί πρέπει νά καταστεί γόνιμη καί όχι στείρα πηγή διαφωνιών, ώστε νά μήν έπαναλάμβονται τά παρελθόντα λάθη.

Υπό τό πνεϋμα αϋτό, θά τονίσουμε ότι τή στιγμή κατά τήν όποία ή ιστορική πραγμάτευση έχει καταδείξει τήν αίτία τής άποτυχίας, δηλαδή τόν έθνικό διχασμό, θά ήταν άκαιρη μία έπιθετική στάση πρός τή Μεγάλη Ίδέα μέ σκοπό τήν κατάργησή της ως δήθεν οϋτοπικής. Θυμίζει κάπως ό νέος αϋτός προβληματισμός τόν άκαιρο, όπως έκ τών πραγμάτων άποδείχθηκε, "λογοκρατικό ρεαλισμό" τών έλλήνων διαφωτιστών πρίν άπό τήν Έπανάσταση τοϋ 1821. Για παράδειγμα, αναφέρουμε ότι ό Κοραΐς ύποστήριζε προεπαναστατικά τό κατ' αϋτόν άνέφικτο κάποιου άγώνα τής Έθνεγερσίας. Θεωροϋσε ότι απαιτείται πρῶτα μακρόχρονη παιδεία καί πολιτικο-οικονομική έξέλιξη³². Τά γεγονόταν τόν διάψευσαν, άφοϋ σέ αϋτά (πρῶτο έτος τής Έλληνικής Έθνεγερσίας) κυριάρχησε ή ένότητα. Σήμερα, μέ τρόπο όχι άπλῶς άνάλογο, αλλά περισσότερο άνατρεπτικό, έχει λεχθει άπό σύγχρονους "ρεαλιστές" ότι ή Μεγάλη Ίδέα, ως ίθύνουσα ίδεολογία τοϋ έθνους, ένταφιάζεται στά έρείπια τής Ίωνικής Μητρόπολης³³.

³² Βλ. Φειδά, «Η ελληνική Έπανάσταση (1821) καί οι ίδεολογικές ζυμώσεις τοϋ γένους», Βιβλιοθήκη "Πορφυρογέννητος", Άποστ. Διακονία τής Έκκλησίας τής Έλλάδος, σ. 3 κ. έξ.

³³ Κ. Σβολόπουλος, «Η άναθεώρηση τής έθνικής στρατηγικής», *Η Μικρασιατική Καταστροφή 1922*, Εϊδική έκδοση γιά τήν έφημερίδα Τά Νέα, Αθήνα 2010, σ. 55,

Ἡ ἐπιχειρηματολογία τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς θέσεως αὐτῆς εἶναι ὅτι ἀπὸ τῆ στιγμῆ πού ἀκολούθησε ἀνταλλαγὴ πληθυσμῶν δὲν ὑπάρχει δικαίωση σὲ ἀναφορὲς γιὰ ἀλύτρωτες Πατρίδες καὶ ὅτι ἡ Ἑλλάδα σήμερα ἔχει πλέον υἱοθετήσει μία ἄλλη στρατηγική, αὐτὴν τῆς προάσπισης τῆς ἐδαφικῆς τῆς ἀκεραιότητος, ἐμμένουσα στὸ καθεστῶς τῆς διεθνοῦς νομιμότητος³⁴.

Προκύπτουν ἔτσι καίρια ἐρωτήματα: Ὑφίσταται λοιπὸν σήμερα ἡ *Μεγάλη Ἰδέα* ἢ μήπως ἔσβυσε μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ³⁵; Μήπως πάλι παραμένει ζωντανή μόνο ὡς μία μορφή «ρομαντισμοῦ» ἐνὸς ἑλληνικοῦ Γένους «βαθύτατα ρομαντικοῦ», ὅπως ἔχει ἐπίσης ὑποστηριχθεῖ³⁶;

Στὸ ζήτημα αὐτὸ ἂς μᾶς ἐπιτραπεῖ νὰ τονίσουμε τὰ ἑξῆς:

Πρῶτον· ἡ προάσπιση τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἐδαφικῆς ἀκεραιότητος δὲν ἀναιρεῖ καὶ τὴν περαιτέρω διεκδίκηση δικαίου, ἡ ὁποία δὲν ἐποδίζεται νὰ εἶναι συμβατὴ πρὸς τὸ καθεστῶς τῆς διεθνοῦς νομιμότητος. Δίκαιο καὶ νομιμότητα δὲν εἶναι ἀντίθετοι ὄροι. Ὅταν μάλιστα δὲν ἀναιρεῖται ἡ προάσπιση τῶν δικαίων, τότε ἀκυρώνεται καὶ ἡ ἠττοπάθεια. Τὸ δίκαιο δὲν σημαίνει μόνο νὰ κρατηθεῖ αὐτὸ πού ἔχουμε, ἀλλὰ νὰ διεκδικηθεῖ αὐτὸ πού δικαιούμεθα. Τὸ δικαίωμα αὐτὸ δὲν ἀποβάλλεται μὲ αἰτιολογίες, ὅπως αὐτές πού ἐνταφιάζουν τὴ Μεγάλη Ἰδέα, ὅταν μάλιστα ἡ αἰτία τῆς ἀποτυχίας τῆς πραγμάτωσής τῆς δὲν εἶναι αὐτὴ ἢ ἴδια. Ἀντίθετα, διεκδικεῖται μὲ νόμιμα καὶ θεμιτὰ μέσα, στὰ ὁποία συμπεριλαμβάνεται πρωτίστως ἡ προάσπιση τοῦ οἴκου μας. Ὅμως, τόσο στὴν ἄμυνα ὅσο καὶ στὴν προβολὴ τῶν δικαίων ἀπαιτεῖται ἡ ἐθνικὴ ἐνότητα. Μὲ αὐτὴν ἀξιολογοῦνται νηφάλια οἱ διεθνεῖς συγκυρίες καὶ τὰ μέσα ἐπιτυχίας. Αὐτὴ εἶναι ἡ δύναμη τῆς Ἑλλάδας. Μὲ αὐτὴν εἶχαμε τίς ἱστορικὲς ἐπιτυχίες. Ἡ μὴ διεκδίκηση πιστεύουμε ὅτι εἶναι ὄχι μόνον ἐσφαλμένη νοοτροπία, ἀλλὰ καὶ ἀρχὴ ἐπικίνδυνης συρρίκνωσης. Ὅταν κάποιος ἐκδιώκεται ἀδίκως καὶ ἀναιτίως ἀπὸ τὴν ἐστία του καὶ δὲν διεκδικεῖ τίποτε,

³⁴ Κ. Σβολόπουλος, «Ἡ ἀναθεώρηση τῆς ἐθνικῆς στρατηγικῆς», σσ. 55-56, ὅπου μεταξύ ἄλλων γράφει: «Ἀπὸ τῆ στιγμῆ, ὅμως, πού οἱ ἄλλοτε ἐπίδικες ἐπαρχίες τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας εἶχαν ἐκκενωθεῖ ἀπὸ τοὺς ἑλληνορθόδοξους κατοίκους τους, δὲν ἦταν πλέον ἐφικτό, ἀλλ' οὔτε καί, σὲ κάθε περίπτωση, δικαιολογημένο, νὰ ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενο διεκδίκησης».

³⁵ Κ. Σαρδελῆς, *Ἑλληνισμός καὶ Ἑλλαδισμός*, Παρουσία, Ἀθήνα 1994, σ. 88: «Εἶναι γνωστό, ὅτι ἡ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ ἐσήμανε τὸ τέλος τῆς Μεγάλης Ἰδέας. Καὶ εἶναι φανερό, ἐπίσης, πόσο σημαντικό εἶναι αὐτὸ καὶ πόσο ἐπέδρασε στὴν περαιτέρω πορεία τοῦ ἑλλαδικοῦ κράτους».

³⁶ Στὸ ἴδιο, σ. 91.

έπειδή δέν είναι πλέον μέσα σέ αύτήν, τότε είναι έπιρρεπής στήν άκριτη άνοχή περαιτέρω δεινών.

Δεύτερον· ή Μεγάλη Ίδέα δέν είναι ζήτημα ρομαντισμοϋ. Ο ρομαντισμός έχει σχέση μέ συναισθηματισμούς και συγκινήσεις συχνά ούτοπικές. Αντίθετα, ή άναφορά στή *Μεγάλη Ίδέα* πού γίνεται δύναμις και στή συνέχεια μεταβάλλεται σέ ένέργεια και πράξη, όταν και όπως αυτό χρειαστεί και σέ συμφωνία πάντοτε πρός τίς πατροπαράδοτες άξίες μας, αυτό είναι πού άποτελεϊ τιμή και δίδει άξία στή δράση τών ήρώων, τών ίερομαρτύρων, τών έθνομαρτύρων και τοϋ καταδιωχθέντος και καταδιωκόμενου έκτός Έλλάδος Γένους³⁷.

³⁷ Βάσει τών συμπερασμάτων αύτών, θά διαφωνήσουμε μέ συγκεκριμένες θέσεις συγγραφέων, πού είναι διακεκριμένοι ιστορικοί:

Ο Θ. Βερέμης (*Έθνική ταυτότητα και Έθνικισμός στή Νεότερη Έλλάδα*, σ. 29) ύποστηρίζει άρχικά τή σύνδεση τοϋ "κράτους" μέ τό "έθνος", περιγράφοντας τό έθνος ως κατασκευή τοϋ Διαφωτισμοϋ για νά δομηθεί τό γνωστό "έθνος-κράτος". Στή συνέχεια θεωρεί ότι μέ τόν τρόπο αυτό ό «*Διαφωτισμός ύπήρξε σημεϊο έκκίνησης τών βαλκανικών έθνικισμών*», ένω -κατ' αυτόν- ό έν λόγω έθνικισμός κατά τό δεύτερο μισό τοϋ 19^{ου} αϊ. δίδει τή θέση του στον «*ρομαντικό βυζαντινισμό*» που είναι «*κύρια πηγή έμπνευσης τοϋ έλληνικοϋ αλλά και τών άλλων βαλκανικών άλυτρωτισμών*». Μέ τόν τρόπο αυτό, όχι μόνον ή έννοια τοϋ "έθνους" άποδομεϊται θεωρούμενη ως ένα ιδεολόγημα, μέ αυθαίρετη μάλιστα πρόταση μεταφοράς τοϋ παλαιοϋ της περιεχομένου στον ύποδεέστερο τοϋ έθνους όρο "έθνότητα", αλλά και συνδέεται ή *Μεγάλη Ίδέα* άδιακρίτως μέ τόν Έθνικισμό. Μέ δεδομένο ότι στίς προτάσεις αυτές Έθνικισμός και Κρατισμός έχουν άπόλυτα έναγκαλισθεϊ και ως ιδεολογήματα προσδιορίζουν άδιακρίτως και άναίτιως τόσο τήν έννοια τοϋ έθνους όσο και τή *Μεγάλη Ίδέα*, θεωρούμε ότι όλα τά προβλήματα, τά όποια άναφέρουμε στήν πρώτη ένότητα τής παρούσας έργασίας, εισρέουν στίς θέσεις αυτές. Τίς ιδεολογικοποιούν και τίς έμποδίζουν νά διακρίνουν κάθε νόμιμη και ύγιή θεώρηση τής Μεγάλης Ίδέας.

Ο Πασχ. Κιτρομηλίδης (στό ίδιο βιβλίο, σσ. 55-56.) φαίνεται νά άκολουθεϊ τίς θέσεις αυτές και μάλιστα θά ύποστηρίζει ότι ή έννοια "έθνος" δέν προϋπάρχει τοϋ διαφωτιστικοϋ "κράτους", όποτε και άμφισβητεϊ τή σύνδεση τής έννοιας τοϋ "έθνους" μέ τήν λεγόμενη "*έθνική άφύπνιση*". Άκολουθως, φθάνει σέ νέα άμφισβήτηση, άφοϋ δέν δέχεται ότι ή Όρθοδοξία είναι πρόμαχος τής "έθνικής άφύπνισης", δικαιολογώντας τή θέση του αύτή λέγοντας ότι στήν αντίθετη περίπτωση «*ή Όρθοδοξία ταυτίζεται μέ τήν έθνικότητα, ένω ύπαινεκτικά ύποδεικνύει τήν άναγνώριση τής Όρθόδοξης Έκκλησίας ως έμπροσθοφυλακής τοϋ έθνικισμοϋ*». Μέ τόν τρόπο αυτό όχι μόνον άναίτια, βάσει τών όσων έκ τών πηγών έξάγονται για τά πιστεύω και τίς πεποιθήσεις τών άγωνιστών τοϋ 1821, άφαιρείται ή δυνατότητα νά θεωρηθεϊ ή Έλληνική Έπανάσταση ως Έθνεγερσία, αλλά και διαχωρίζεται άπό αύτήν και ό ρόλος τής Έκκλησίας, προκειμένου νά μή φανεϊ ως ρόλος έθνικιστικός. Τό ίδιο ύποστηρίζει και για τή Μεγάλη Ίδέα, ή όποια -βάσει τών θέσεων του αύτών- φαίνεται γενικώς νά ύπάγεται στον Έθνικισμό. Πρόκειται για θέσεις, οι όποιες ιδεολογικοποιούν τήν έννοια τοϋ "έθνους" για νά εκλάβουν στή συνέχεια και τήν "Μεγάλη Ίδέα" μέ τήν ίδια ιδεολογική μονομέρεια

Τό έρώτημα είναι τό έξής: Ό άγώνας για έλευθερία και για δικαιοσύνη είναι έθνικισμός και μάλιστα συνδεδεμένος μέ ένα "έθνος ιδεολόγημα"; Ός άπάντηση θά παραθέσουμε κείμενο τοϋ μακαριστοϋ μητροπολίτη Έλβετίας Δαμασκηνοϋ (Παπανδρέου), τό όποιο άπηχεϊ τή διδασκαλία τής Έκκλησίας πάνω στό θέμα αυτό (εις τό *Όρθοδοξία και Κόσμος*, Τέρτιος, Κατερίνη 1993, σσ. 44, 81-82): «*Η σχέση Έκκλησίας και Έθνους απέκτησε ιδιαίτερα έρείσματα στή μακραίωνα παράδοση τών όρθοδόξων λαών όχι μόνο άπό τίς ιστορικές συγκυρίες τών εύτυχών ή χαλεπών καιρών, αλλά και άπό τήν ιδιαίτερη εύαισθησία τής Έκκλησίας νά διακονήσει τήν ιστορική πραγμάτωση τών έθνών*

Τρίτον· γιά νά καταστει κατανοητή ή πραγματική άξία καί μοναδική διάσταση τής Μεγάλης Ίδέας του Γένους των Ρωμιών θά πρέπει νά τονισθει ότι ή νομιμοποίησή της δέν είναι απλώς καί μόνον ιστορική, δέν προέρχεται δηλαδή έκ μόνης τής ιστορικής μνήμης, αλλά είναι καί πραγματική. Ή πραγματικότητά της άντλείται από δύο παράγοντες πού έχουν τόν ίδιο παρονομαστή (=Έκκλησία):

Ό *πρώτος παράγοντας* είναι ή άντληση των δικαίων, όπως ήδη είπαμε, από τήν πηγή τής Δικαιοσύνης πού πηγάζει ως άρχή καί άξία μέσα από τήν Έκκλησία καί διαπνέει όλον τόν κατάλογο των δικαιωμάτων του άνθρώπου. Ή δικαιοσύνη είναι ιστορικά τεκμηριωμένη καί αναφέρεται στην άρχή τής αυτοδιάθεσης των λαών. Βάσει αυτής απαιτείται ή προστασία τής άσφαλοϋς διαβίωσης όλου του έτερόχθονος έλληνικού πληθυσμου πού κινδυνεύει από τίς έθνικιστικές έπιβουλέσ³⁸, πολύ δέ περισσότερο ή δικαίωση του μεγάλου πληθυσμου πού εκδιώχθηκε μέ βία από τίς πατροπαράδοτες έστίες του καί τά έδάφη, όπου άνθισε ο έλληνικός πολιτισμός. Αυτό διαφοροποιεί τήν Μεγάλη Ίδέα από άδικους καί βίαιους έπεκτατισμούς, έθνοφυλετισμούς, φανατισμούς, ολοκληρωτικές ιδεολογίες, προπαγάνδες, διωγμούς κ.λπ. Τήν καθιστά φορέα πολιτισμου, του πολιτισμου πού βρίσκεται στα θεμέλια του χριστιανικού κόσμου τής Άνατολής καί τής Δύσης.

μέσα στα πλαίσια τής γενικότερης διδασκαλίας της γιά τή σχέση τής Έκκλησίας μέ τόν κόσμο». Κατά τή θεώρηση αυτή «ένώ τό έθνος καλλιεργούσε συνεχώς τά στοιχεΐα τής ετερότητάς του έναντι των άλλων έθνων, ή Έκκλησία προέβαλλε συνεχώς τά κοινά στοιχεΐα τής πνευματικής του ταυτότητας πρós τά άλλα έθνη μέσα στό κοινό εκκλησιαστικό σώμα, τό όποιο τρέφεται από τήν κοινή πηγή τής πνευματικής ζωής». «Όπου δέ» -συνεχίζει- «ή κακώς νοούμενη αυτόνομη τροφοδότηση μέ κάθε μορφής έθνικισμό ή έθνοφυλετισμό τόν ένθουσιασμό των νέων όρθοδόξων κρατών κατά τόν ΙΟ' αϊ., τότε ή Έκκλησία παρενέβη καί προκάλεσε τήν επίσημη καταδίκη τους από τή Μεγάλη Σύνοδο Κωνσταντινουπόλεως (1872)». Συνεπώς, ή Έκκλησία εύλογεί τήν Έθνεγεσία έξ όνόματος τής έλευθερίας, καθώς επίσης μπορεί νά δεχτεί τήν ύγιη Μεγάλη ιδέα, πού είναι συμβατή μέ τή δικαιοσύνη.

³⁸ Ν. Παπαδάκης, «Ήταν ιμπεριαλιστική η επέμβαση της Ελλάδας στη Μικρά Ασία;», <https://www.mixanitouxronou.gr/itan-imperialistiki-i-epemvasi-tis-elladas-sti-mikra-asia>, όπου επίσης αναφέρει τά εξής: «Ήδη από το 1909 οι κυρίαρχοι της Τουρκίας μεθόδευσαν την εξόντωση ενάμισι εκατομμυρίου Ελλήνων... Υπήρχαν δύο μόνο τρόποι να σωθούν: να μεταφερθούν μαζικά στο ελληνικό βασίλειο ή να δημιουργηθεί ένα αυτόνομο κράτος, το οποίο θα αγκάλιαζε ολόκληρη τη δυτική Ανατολία. Η Ελλάδα, μολοντί ήταν μία από τις νικήτριες του Παγκοσμίου Πολέμου, είτε θα παρέμενε παθητικός παρατηρητής της εκδίωξης των Ελλήνων από τη Μικρά Ασία και της βίαιης αφομοίωσης όσων παρέμεναν στα τουρκικά έδάφη είτε θα αναλάμβανε δράση για να εγγυηθεί την ειρηνική τους διαβίωση. Ο Βενιζέλος αποφάσισε το δεύτερο».

Ὁ δεύτερος παράγοντας εἶναι σήμερα καταγεγραμμένος στό ἄρθρο 3 τοῦ Συντάγματος³⁹, πού δηλώνει τήν ἐκκλησιολογική καί κανονική ὑπόσταση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καί τῶν εἰδικῶν σχέσεων Ἀθήνας – Κωνσταντινουπόλεως. Μπορεῖ οἱ σχέσεις αὐτές νά δοκιμάσθηκαν ἀπό τίς πιέσεις πού ἀσκήθηκαν στό ἀνεξάρτητο ἑλληνικό Κράτος, ἀλλά μετά τόν Τόμο τοῦ 1850 ὄχι μόνον ὁ Ἑλληνισμός βρίσκεται σέ μία ἄρρηκτη σχέση μέ τήν Κωνσταντινούπολη, ἀλλά καί στήν Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως καί στόν θεσμό καί στά δίκαια τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου βρίσκει τήν οἰκουμενικότητα τῆς Ἑλληνορθόδοξου παραδόσεως.

Ὑπενθυμίζουμε ὅτι πρόκειται γιά μία παράδοση πού πολέμησε καί καταδίκασε τόν *ἔθνοφυλετισμό* καί τόν *ἔθνικιστικό φανατισμό*, μία παράδοση διαλόγου. Ἐπίσης, ἡ σημασία καί ἡ ποιμαντική ἀξία της φαίνεται καί ἀπό τίς προσπάθειες τῆς Τουρκίας, ἡ ὁποία, ἀφοῦ ἀπέτυχε νά ἀπομακρύνει τό Πατριαρχεῖο ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη, μέσω ρυθμίσεων πού ματαίως ἐπιχείρησε νά ἐπιβάλλει στη Συνθήκη τῆς Λωζάνης, συνεχίζει νά τό ὑποτιμᾷ θεωρώντας τόν Οἰκουμενικό Πατριάρχη μόνο ὡς προκαθήμενο τῶν Ὁρθόδοξων Χριστιανῶν στήν Τουρκία. Παρά ταῦτα, καί Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο εἶναι καί ἀσκεῖ τά ποιμαντικά καθήκοντά του βάσει τῶν ἱερῶν κανόνων καί τῶν πρεσβειῶν τιμῆς στήν Ὁρθόδοξία, ἀλλά καί εἰς αὐτό προσβλέπει καί ὁ μέγας ἀριθμός τῶν *Κρυπτοχριστιανῶν τῆς Τουρκίας*, ὅπως ἀναφέρεται σέ σχετικές ἐπιστημονικές μελέτες⁴⁰.

Τέταρτον· ἡ μετά τήν ἀπογοήτευση νέα προσπάθεια ἐπιβάλλει ἀποφυγή τῶν λαθῶν τοῦ παρελθόντος, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ἐνότητα καί σύμπνοια καί κυρίως ἐγκατάλειψη τῶν ἀδιαφόρων πρὸς τήν Ἐκκλησία προτροπῶν πολλῶν λογίων μιᾶς νεο-Διαφωτιστικῆς ἐποχῆς. Ἡ ἐπικέντρωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ στήν Ἐκκλησία καί ἡ στήριξη τῆς οἰκουμενικῆς ἀποστολῆς τῆς μοναδικά μὴ ἔθνοφυλετικῆς καί πάντοτε ἐνοποιοῦ ἑλληνορθόδοξου παραδόσεως ἐπιβάλλεται. Στό πλαίσιο αὐτό, ἐμπνεόμενοι ἀπό τή σημαντική ὁμιλία τοῦ Καθηγητοῦ Βλασίου Φειδᾶ, κατά τήν τίμησή του ἀπό τό

³⁹ Εὐ. Βενιζέλος, «Ἐνα ἔμμεσο κεκτημένο τῆς Πατριαρχίας Βαρθολομαίου τοῦ Α΄. Ἡ ἀνάδειξη τῆς κανονικῆς καί νομικῆς θέσης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου κατά τό ἄρθρο 3 τοῦ ἑλληνικοῦ Συντάγματος», *Τιμητικός τόμος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ ΕΚΠΑ γιά τήν τριακονταετῆ Διακονία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου κ. Βαρθολομαίου Α΄*, Ἀθήνα 2021 σσ. 178-181

⁴⁰ Κ. Φωτιάδη, *Οἱ ἐξισλαμισμοί τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί οἱ Κρυπτοχριστιανοί τοῦ Πόντου*, ἐκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1988, σσ. 349 κ. ἐξ., 515 κ. ἐξ., 547.

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο (26/5/2022), θεωρούμε ότι ήλθε ή στιγμή της έναρξης αυτής της σημαντικής προσπάθειας, με τό πρώτο άπτό δεδομένο πού υπάρχει, πού ήδη έχει συζητηθεί κατά τίς προσυνοδικές Διασκέψεις που προηγήθηκαν της Άγίας και Μεγάλης Συνόδου της Κρήτης (2016) και παραπέμφθηκε για ύστερες της συνόδου συζητήσεις. Πρόκειται για τό ζήτημα της έκκλησιαστικής Όρθοδόξου Διασποράς, πού ή κανονική του διευθέτηση θά άναδείξει τήν οίκουμενική και συγχρόνως τοπική έν ειρήνη παρουσία του Όρθόδοξου κόσμου. Η κανονικότητα μαζί μέ τήν ειρήνη άποτελοϋν τό θεμέλιο και τόν τρόπο εφαρμογής της δικαιοσύνης, άξίας πού άναφέραμε ότι τρέφει τήν έννοια δικαίου του Έλληνισμού, φέροντος τά ίδια χαρακτηριστικά: Δέν εϋνοεί τήν έπιθετικότητα, άπεχθάνεται τόν μισάνθρωπο έθνικισμό και τά παράγωγά του, έπιδιώκει τή συναναστροφή έν ειρήνη, τόν διάλογο, αλλά παράλληλα άντιστρατεύεται τήν άδικία. Έν κατακλείδι, όλη ή άναφορά σέ δίκαια και σέ δικαιοσύνη, έτσι όπως αύτή άναδύεται στην παρούσα πραγμάτευση, έχει ένα κεντρικό άξιολογικό κριτήριο και παράλληλα βάση ποιοτικής σταθερότητας. Αυτό εϋδοκιμεί στό έργο της Έκκλησίας. Πρόκειται για τήν άρχαία έντολή του Θεού προς τόν άνθρωπο και τήν κοινωνία του: «*Δικαιοσύνην μάθετε οί ένοικοϋντες επί της γής*» (Ήσ. 26, 9).

Έπίλογος

Άντί άλλου έπιλόγου, θά παραθέσουμε δύο πολύ σημαντικά κείμενα, ένδεικτικά των όσων μέχρι τώρα πραγματοποιήκαμε:

Τό πρώτο είναι άπό τό διάγγελμα του Έλευθερίου Βενιζέλου προς τόν λαό της Σμύρνης (1-5-2019) μέ τό όποιο ό λαός της Σμύρνης πληροφορήθηκε διά στόματος Χρυσοστόμου Σμύρνης τό μήνυμα της άπαλευθέρωσης: «*Η έκδήλωσις της πλημμυρούσης χαράς άς συνοδευθῆ μέ έκδήλωσιν των άδελφικων αισθημάτων προς τούς συνοίκους πληθυσμούς. Άς δοθῆ είς αυτούς νά έννοήσουν, ότι δέν έορτάζομεν τήν κατάλυσιν ενός ζυγοϋ, διά νά ύποκαταστήσωμεν είς αυτόν τήν ίδιαν ήμων έπικράτησιν, επί βλάβη μάλιστα των άλλων. Άλλά ότι ή έλληνική έλευθερία θά φέρη προς όλους, ανεξαρτήτως φυλής και θρησκευματος, τήν ισότητα και τήν δικαιοσύνην*»⁴¹. Είναι έδω

⁴¹ Ιστορία του Έλληνικοϋ Έθνους, τόμ. 34, σ. 117.

έμφανής ή έμπνευσις τοῦ ἔλληνα ἡγέτη ἀπό τό περί ἀνεξιθρησκίας, εἰρήνης καί δικαιοσύνης πνεῦμα, αὐτό πού παλαιότερα, στά χρόνια τῆς δουλείας, ὑμνοῦσε ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις ὑπενθυμίζοντας στούς χριστιανούς τῆς Δύσης τή διδασκαλία τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς⁴².

Τό δεύτερο κείμενο ἐγράφη ἀπό τόν ἱερομάρτυρα καί ἔθνομάρτυρα Χρυσόστομο, ὅταν ἦταν μητροπολίτης Δράμας καί ἐνέπνεε τούς Ἑλληνας ἐναντίον τῆς προπαγάνδας τῶν διεκδικούντων τή γῆ τῆς Μακεδονίας κομιτατζιδῶν καί κηρύκων τῆς *Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας*. Λέγει ὁ ἱεράρχης τά ἐξῆς: «*Ἡ κυρίως Μακεδονία ἦν καί ἔσται χώρα καθαρῶς ἑλληνική, ἥτις ἵνα καταστῆ βουλγαρική, ἀπαιτεῖται οὐδέν ὀλιγότερον καί οὐδέν περισσότερον ἢ ἀφ' ἐνός μὲν νά στραγγαλισθῆ ἡ ἱστορία καί ἡ ἔθνογραφία, ἀφ' ἐτέρου δέ νά ἐξολοθρευθῶσιν οὔτε περισσότερα οὔτε ὀλιγώτερα ἢ τά ¾ τοῦ λοιποῦ πληθυσμοῦ αὐτῆς καί νά καταστραφῶσιν ὅλα τά σχολεῖα, αἱ κεντρικαί πόλεις τῆς Μακεδονίας ...νά παραδοθῶσιν εἰς τό πῦρ καί τάς φλόγας ὅλα τά μνημεῖα ἀρχαῖα, βυζαντινά, νεώτερα, μηδ' ἐνός ἐξαιρουμένου, χωρίς νά φεισθῆ τις μετ' αὐτῶν τῶν ἐν τοῖς σπλάχνοις τῆς γῆς κρατουμένων, ἅτινα πάντα εἶναι ἑλληνικά. Καί τότε, ἀλλά μόνον τότε, ὅταν σβεσθῶσι ὅλα τά φῶτα τῆς ἱστορίας καί τῆς ἐπιστήμης, τότε, ὅταν ἡ Μακεδονία καταστῆ ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον ἓνα μέγα κοιμητήριον νεκρῶν, μία ἀγρία ἔρημος, μία χώρα ἐρέβους ἄνευ ἱστορίας, ἄνευ παρελθόντος, ἄνευ παρόντος, ἄνευ μέλλοντος, θά καταστῆ καί χώρα βουλγαρική»⁴³.*

Αὐτή εἶναι ἡ ἑλληνική ψυχὴ καί αὐτό εἶναι τό ἑλληνικό πνεῦμα μιᾶς *Μεγάλης Ἰδέας*, τήν ὁποία ὡς μητροπολίτης Δράμας διακήρυξε καί ὡς μητροπολίτης Σμύρνης ὑπερασπίσθηκε ἔμπρακτα, παραμένοντας ἀκλόνητα πιστός στό ποίμνιό του καί στήν τοπική καί στήν κατά τήν οἰκουμένην Ἐκκλησία, διακηρύσσοντας ἔμπρακτα μέ τόν φρικτό μαρτυρικό του θάνατο ὅτι εἶναι παρών, σύμφωνα καί μέ τή διδασκαλία τοῦ ἀγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου, ὅτι «*θάνατος μαρτύρων οὐκ ἔστι θάνατος*»⁴⁴. Παρομοίως ζῶσα

⁴² Κ. Μανίκας, *Εὐγένιος Βούλγαρης καί ἀνεξιθρησκεία. Ἱστορική καί θεολογική προσέγγιση*, Παρρησία, Ἀθήνα 2009, σσ. 42-53.

⁴³ Χρυσόστομος Καλαφάτης, *Ἐκθέσεις περί τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος 1903 – 1907*, Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἰδρυμα μελετῶν Χερσονήσου Αἴμου [38], Ἐπιμ. Βασ. Λαούρδα, πρόλογος Στίλπ. Π. Κυριακίδου, Θεσσαλονίκη 1960, σσ. 8-9.

⁴⁴ Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τόν ἅγιον ἱερομάρτυρα Βαθύλαν*, PG 50, 529.

καί παροῦσα εἶναι ἡ Μικρασία, ἡ γῆ ἁγίων, ἀφοῦ ἡ ἱστορία δέν μπορεῖ νά στραγγαλισθῆ.

Ἐξ ἄλλου, ἡ μνήμη στις παραδόσεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶναι δύναμις δημιουργική, ἀλλά καί στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἀκόμη καί ὅταν κάμνουμε μνημόσυνα πάντοτε μιλάμε γιά Ἀνάσταση.

ISSN 2945-0683